'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसंभवन्यया शब्दशक्त्या स्वसंयुक्तान्पुरुषादीन्प्रत्याययति, यया च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात्प्रकृतेऽसंभवन्स्वस्य सामीप्यादिसंबन्धसंबन्धिनं तटादिं बोधयति, सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र 'गङ्गातटे घोषः' इति प्रतिपाद-

---

यामुपादानलक्षणायां 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति वक्ष्यमाणायां स्वार्थस्यैव दुःखसहिष्णुत्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्त्याधायकत्वाच्च। अत एव 'कदली कदली–' इत्याद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनेरुदाहरणमपि संगच्छते। अत्र द्वितीयकदल्यादिपदानां पौनरुक्त्या कदलीत्वादिना अन्वयमलभमानानां शीतत्वादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात्। एवं 'पण्डितकवयः कपयो ह्यन्ये कवयस्तु केवलं कपयः' अत्र द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्यलाभपूजाख्यात्यादिभागित्वेन कवेरेवोपस्थापनेऽपि लक्षणा। एवं च सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा संभवति। शक्यतावच्छेदकघटितविशिष्टधर्मस्यापि शक्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्वीकारात्। यथा 'त्वामस्मि वच्मि'–इत्यादौ। **रूढिः** प्रसिद्धिः। सा च भूरिप्रयोगरूपा, तस्या ज्ञानात्। अवाचकशब्दप्रयोगः सप्रयोजनक इति सामान्यतः **प्रयोजन**ज्ञानाद्वा। प्रयोजनस्य विशेषज्ञानं तु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव भवतीति तस्य हेतुत्वमुपपन्नम्। 'प्रयोजनादित्युद्देश्ये पञ्चमी' इत्यन्ये। अत्र प्रागुक्तयोर्दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितयोरेव कारणत्वम्। चरमयोस्तु तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकमेवेति विशेषज्ञापनाय भिन्नविभक्त्या व्यवधानेन च तेषां निर्देशः। वक्तृतात्पर्यं हि लक्षणा। तच्चास्माच्छब्दान्मुख्यार्थसंबन्धी बोद्धव्य इति वक्तुरिच्छाविषयत्वम्। निरुक्तहेतवस्तु तस्या एव बोधकाः। एवं च निरुक्तहेतुत्रयजन्यज्ञानविषयीभूतलक्षणया मुख्यार्थसंबन्धी प्रत्याय्यत इति भावः। मुख्यार्थसंबन्धबोधिनी या व्यञ्जना तत्रैतादृशज्ञानविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। रूढिहेतुकायाः प्रयोजनहेतुकायाश्च लक्षणायाः प्रसिद्धलक्षणयोर्लक्षणं संगमयन्कारिकां विवृणोति—**कलिङ्ग इति**। साहसं चेतनधर्मः। तस्याचेतने देशविशेषेऽनुपपत्तिं दर्शयति—**कलिङ्गादिशब्द इति**। देशविशेषे स्वार्थे वर्तमानः कलिङ्गादिशब्दोऽसंभवन्साहसिक्याद्यन्वययोग्यमर्थमभिधया बोधयितुमशक्नुवन्नित्यर्थः। **स्वसंयुक्तान्**स्वार्थसंबद्धान्। प्रकृते घोषवासाद्यन्वययोग्येऽसंभवन्नभिधया वर्तितुमशक्नुवन्। केचिदभिधां स्वाभाविकं शब्दव्यापारं वदन्ति। तन्नये लक्षणायां वैलक्षण्यमाह—**स्वाभाविकेतरेति**। अन्ये त्वीश्वरेच्छाविषयत्वरूपमाहुः। तन्नये त्वाह—**ईश्वरेति**। अनुद्भाविता अनुत्थापिता। इदानींतनवक्तृभिरुत्थापितेति यावत्। पूर्वत्र कलिङ्ग इत्यादौ। उत्तरत्र गङ्गायामित्यादौ। **गङ्गातट**

---

१. 'इत्यत्र' क.